

REVISIÓ DEL TRACTAMENT DE LES UNITATS FRASEOLÒGIQUES EN DICCIONARIS CATALANS DELS SEGLES XVI, XVII I XVIII

1. INTRODUCCIÓ

Encara que en algunes tradicions lingüístiques ja fa molt de temps que es treballa en l'àmbit de la teoria de la fraseologia, en el món de la filologia romàntica l'interès teòric i metodològic per les seqüències fixes de mots ha començat a créixer especialment en els darrers anys. Aquests interès abraça tant els aspectes propis de la recerca bàsica (conceptualització del fenomen, definició, explicació teòrica, taxonomia) com les qüestions relacionades amb la recerca aplicada, entre les quals destaca particularment la dels vincles entre fraseologia i lexicografia pràctica.

Una de les línies lògiques de treball que són fruit d'aquest interès és la de l'anàlisi de la manera com els diccionaris pràctics, al llarg de la història, han tractat i presentat el material fraseològic. Es tracta d'una mena d'anàlisi que en la lingüística catalana és encara gairebé inèdita.¹ En les pàgines que segueixen prete-

1. Cal fer referència, de tota manera, a uns quants treballs pioners: Joan BASTARDAS i Maria-Reina BASTARDAS, *El diccionari mallorquí-castellà de Pere Antoni Figuera (1840) i la fraseologia mallorquina*, dins «Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny», a cura de Josep Massot i Muntaner, vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Universitat de Barcelona (1997), p. 119-151; Ramon CARRETÉ, *Locucions amb entrada composta al DGLC i al DLC*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», núm. XXIII (1991) [= *Miscel·lània Jordi Carbonell* / 2], p. 265-280 (hi ha també, en premsa, un estudi de Jordi Ginebra i Anna Montserrat sobre les unitats fraseològiques al diccionari de Pompeu Fabra). Pel que fa als diccionaris de les darreres dècades, cal referir-se als treballs de Károly MORVAY, *A la recerca del material fraseològic als diccionaris*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», núm. XXX (1995) [= *Miscel·lània Germà Colón* / 3], p. 287-301; *Problemes de fraseologia i fraseografia catalanes*, «Caplletra», núm. 18 (primavera de 1995), p. 211-220. No podem fer referència en aquesta nota a treballs catalans sobre altres aspectes de la fraseologia ni a estudis que avaluen el cabal fraseogràfic dels diccionaris catalans (qüestió que aquí no tractarem). Volem aprofitar també la nota per agrair a Emili Casanova, Jordi Colomina i Joan Solà els comentaris que van fer a l'exposició oral del treball.

nem fer una petita contribució en aquest camp a partir d'una mostra reduïda de diccionaris catalans dels segles xvi, xvii i xviii.² Les obres triades són el *Vocabulari molt profitós per aprendre lo catalan alamaný y lo alamaný catalan*, de 1502; el *Thesaurus puerilis* d'Onofre Pou, de 1575; el *Thesaurus verborum ac phrasium* de Pere Torra, de 1640, i el *Diccionario valenciano-castellano* de Carles Ros, de 1764. Són totes quatre obres prou conegudes, i ens sembla que no cal justificar aquí que són representatives de la lexicografia catalana del període, si bé és cert que també n'hi ha d'altres que haurien pogut sotmetre's igualment a anàlisi. Ens sembla que l'aleatorietat de la mostra —i de les edicions utilitzades— es pot excusar tenint en compte que el que ens interessa explorar és el to general dels diccionaris del període en relació amb el tema que ens ocupa. (Potser es trobaran a faltar particularment el *Gazophylacium catalano-latinum* de Joan Lacavalleria i, si es considera que pertany al segle xvii, el diccionari de Fèlix Amat, publicat el 1803-1985, amb el títol de *Diccionari catalan-castellano-latino*, per Esteve, Bellvitges i Juglà, però és precisament per la importància d'aquestes obres que ens ha semblat que, en tot cas, requeririen un estudi específic a part.)

És important de fer notar que el que volem examinar amb aquest treball és el sistema de presentació i tractament de les unitats fraseològiques (i, també, la conceptualització i classificació, explícita o implícita, d'aquesta mena d'unitats), és a dir, que el nostre interès es mou bàsicament en el terreny de la microestructura de les obres que són objecte d'estudi, i que no analitzem aspectes de fraseologia: si el material fraseològic de cada una de les obres és abundant, si és l'adequat a les proporcions del diccionari, si ha estat recollit en obres posteriors, etc. Per problemes d'espai i per la raó que hem indicat en el paràgraf anterior —pel fet que són obres prou conegudes— tampoc no farem cap presentació ni cap contextualització específiques dels diccionaris.³

2. La recerca que és a l'origen d'aquestes ratlles ha estat finançada per la Direcció General de Enseñanza Superior e Investigación del Ministerio de Educación y Cultura (núm. de projectes PS95-0153 i PB98-1517).

3. Per a informació sobre cada una de les obres cal recórrer, fonamentalment, a Germà COLÓN i Amadeu-J. SOBERANAS, *Panorama de la lexicografia catalana* (Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986), i, tot i que es tracta d'una obra més reduïda, a Albert RICO i Joan SOLÀ, *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica* (València, Servei de Publicacions de la Universitat de València, 1995). Tots dos treballs proporcionen bibliografia.

2. ELS DICCIONARIS DEL SEGLE XVI

2.1. *El «Vocabulari molt profitós per aprendre lo catalan alamaný y lo alamaný catalan»*

Com hem dit, analitzarem en primer lloc el *Vocabulari molt profitós per aprendre lo catalan alamaný y lo alamaný catalan*, publicat a Perpinyà el 1502 per l'impressor Joan Rosembach.⁴ Com se sap, aquesta obra d'intenció didàctica pràctica presenta, organitzades en columnes i distribuïdes temàticament, llistes de paraules catalanes (a l'esquerra) i llistes de les correspondències alemanyes (a la dreta). En la introducció es diu que el llibre conté «noms i mots» (p. 3), i no es fa cap referència a seqüències supralèxiques. Malgrat això, el *Vocabulari* ofereix, tant en la columna catalana com en l'alemanya, material supralèxic, entrat de la mateixa manera que els mots monolèxics, sense cap indicació, comentari o disposició especials.

En primer lloc (i deixant ara de banda que molts dels substantius són entrats amb l'article corresponent), hi ha uns quants sintagmes lliures, que no hem de considerar, doncs, unitats fraseològiques. Tenim, així, entre altres, oracions i sintagmes com *El ha de fer lo que yo volré*, *An tramès a dir*, *Ja és obert*, *Jo le açotat*, *Ja és escombrat*, *Fuig d'ací*, *Yo tinch rahó*, *Tu has tort*, *Tu havies tort*, *Liga ho plegat*, *Seguix me*, *Volem nosaltres almorsar, el die de la festa, per açò, el die de faena o deu sous*.⁵ Per a uns quants d'aquests casos podem fer la suposició que el que en justifica la presència és la informació gramatical que donen (per exemple, sobre ús de les preposicions): *en lo canton*, *en lo desert*, *en lestiu*, *sobre la taulada*, *aquest vespre*, *en lo yvern*, *en porgatori*, *en scuretat*, *a la llum*, *fins al primer jorn*, *dauall la faç*, *en casa dels alamanys*, *son salari* (de la mateixa manera que entrades com *Jo sou*, *Tu eres* i *Aquel és* informen clarament sobre la conjugació del verb).⁶

Pel que fa al material pròpiament fraseològic, el diccionari conté, com a cas extrem —tot i que tampoc no ens interessa particularment—, dues unitats fraseològiques textuals, el parenostre i l'avemaria (en llatí —i no pas en català— i en ale-

4. Utilitzem l'edició facsímil de Tilbert D. Stegmann (Frankfurt am Main, Domus Editoria Europaea, 1991), que reproduïx la facsímil de Pere Barnils (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1916).

5. Només regularitzem els accents i les majúscules i minúscules dels exemples. N'hem respectat, doncs, les vacil·lacions ortogràfiques (per exemple, *jo/yo*) i les aglutinacions gràfiques (per exemple, *le per l'be*). No indiquem el número de pàgina on hi ha les entrades perquè l'edició de Barnils conté un bon índex, que permet localitzar-les fàcilment.

6. Es pot fer la hipòtesi que hi ha entrades que potser no són sinó simples traduccions de frases que apareixen a l'Evangeli o en textos religiosos: *mor da Déu*, *lo principi del món*, etc.

many). No hi ha, en canvi, proverbis. Hi ha unes quantes locucions —bàsicament locucions nominals— i, sobretot, concurrències lèxiques. Una idea que hom podria plantejar-se per explicar la presència al diccionari d'unitats fraseològiques en la columna catalana és que potser es corresponen amb unitats monolèxiques de la part alemanya. Això és efectivament així en molts casos (per exemple, en els casos de *pobre home*, *dits del peu*, *sombrero de palla*, *pont levadiç*, *camí ferrat*, *nou moscada*, *argent viu*, *tassa o got de vidre*, *coua de cauall*, *fil de aram*, *mestre de cases*, *pedra piquers*, *agulla de cap*, *pedres precioses*, *gras de let*, *pedra de molar* o *cabra montesa*). Però no és així en molts d'altres. De l'examen de les entrades no se'n dedueix —o no n'hem sabut deduir— cap criteri clar de selecció.

Com hem dit, al diccionari hi ha sobretot locucions nominals i concurrències lèxiques de mena diversa. Encara que aquest no és el lloc per establir conceptes i termes de fraseologia, potser sí que és imprescindible, abans de continuar, ser una mica explícits a propòsit de la terminologia que fem servir. Ens referirem a *locucions* per indicar unitats fraseològiques plenament lexicalitzades. En canvi, utilitzarem el terme *concurrència* per denominar unitats parcialment lexicalitzades, bàsicament unitats que contenen un element que té un comportament semanticosintàctic en principi no (gaire) diferent del que té quan apareix en sintagmes lliures.⁷

El *Vocabulari*, doncs, conté alguna locució nominal (*Esperit maligne* 'dimoni', *Divendres Sant*, *Pasqua Epifania*, *rata penada*, *argent viu*, *agulla de cap*, *porch montés*), però cap locució verbal. En canvi, recull un bon nombre de concurrències lèxiques (diguem, però, que una de les primeres conclusions que caldria avançar a propòsit del material fraseològic d'aquest i dels altres diccionaris és que, malgrat la distinció conceptual que acabem de fer, sovint continua sent molt difícil adscriure les unitats a un o altre grup). Hi ha, així, concurrències formades per un nom i un epítet (*Santa Trinitat*, *Sant Espirit*, *Nostre Senyor Déu*, *mort eternal*), per un nom i un modificador —adjectiu, especificador o complement preposicional— no epitètics (*infant legítim*, *clar temps*, *bell temps*, *dit groç*, *gran pesar* o *desplaer*, *gran de pebre*, *ferro dur*, *pebre larch*, *gingebre vert*, *seda crua*, *ort fruytal*, *fil de*

7. Lògicament, aquestes definicions necessitarien més precisió i matisacions, que no podem fer ara. La distinció de què ens servim parteix bàsicament de l'establerta per a la lingüística espanyola per Glòria Corpas (*Manual de fraseología española*, Madrid, Gredos, 1996), si bé no traduïm el terme anglès *collocation* per l'equivalent de *colocación* sinó per *concurrència*, seguint en aquest punt Mercè LORENTE, *La lexicografía teórica: els prototips de diccionaris*, «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», núm. XXXIII (1996: [= *Miscel·lània Germà Colón* /6]), p. 339-363. Creiem que la distinció conceptual que fem és la mateixa que fan Bastardas i Bastardas a la introducció del seu treball (p. 120), per bé que aquests autors s'abstenen voluntàriament de triar un terme per a cada una de les dues classes fraseològiques.

Flandes, la natiutitat de Nostre Senyor, los tres reys dorient, gentil hom, gentil dona) o per un adverb i un participi (*fortment fatigat*). Un cas especial de concurrències són les perifrasis verbonominals (*fer pactes, tirar lalent, pren alent, dexta vn pet, anar a dormir, fer un tret*). En el límit entre concurrència i sintagma lliure hi ha cadenes com *sant Pere, sant Pau, forats del nas, miga nit, demà matí, mig jorn, bona mercaderia, mitja ontza, millar de millar, grans mercès, portal de la ciutat, torcedors de seda, merkader de pomes, custurera de seda, batidors de cotó, colls capdellats, fil de sabater, nou de la balesta, batle de la vila, lenya grossa, peix de mar*.

2.2. El «*Thesaurus puerilis*»

La segona obra que estudiem és, com hem dit, el *Thesaurus puerilis* d'Onofre Pou, publicat a València el 1575 i, en una segona edició corregida i augmentada, el 1580 a Barcelona.⁸ El *Thesaurus* era una obra destinada a l'ensenyament del llatí i, com el *Vocabulari*, presenta les entrades distribuïdes per capítols temàtics. Les entrades són en català, i tot seguit hi ha la correspondència llatina (aquest és l'esquema general, però l'obra ofereix nombrosos incisos i excursos de tipus enciclopèdic, mostres de textos en llatí i models de documents). Com passava també amb el *Vocabulari*, en la introducció no es fa cap comentari sobre la intenció de recollir material supralèxic. I, encara que la paraula *frase* apareix al títol de set dels capítols (per exemple, «Frases de testament y herencia», «De altres noms y frases de nauegar»), aquests capítols no són diferents dels altres: en tots hi ha tant paraules com cadenes supralèxiques.

El *Thesaurus* és una obra molt més ambiciosa que el *Vocabulari* i conté material fraseològic abundant. En part, probablement, per l'organització dels articles, que podríem qualificar d'invertida: el lloc de l'entrada és ocupat per la definició (en català), i al lloc de la definició hi ha el mot llatí (que d'altra banda és, com hem dit, el que es pretén ensenyar). Les definicions catalanes són de vegades —no pas sempre— unitats fraseològiques: *alta mar, alçar les àncores, pedra tosca, porta falsa*. Podria pensar-se que Pou les utilitza com a enunciat definidor de la mateixa manera que en altres casos recorre a definicions perifràstiques o a sinònims. Però la unitat fraseològica no és sempre un simple recurs definidor de les paraules llatines monolèxiques, sinó que de vegades apareixen perquè són la correspondència d'unitats llatines també polilèxiques: *àguila real* és la definició d'*aquila stellaris*

8. Barcelona, Apud Joannem Paulum Menescal, 1580. Utilitzem el facsímil d'aquesta segona edició: València, Librerías París-Valencia, 1979.

(f. 28v), *gallina de les Índies* de *gallina Indiacae* (f. 29r). Això no vol pas dir que a les unitats llatines polilèxiques hi correspongui sempre una unitat fraseològica en català; molt sovint hi correspon una simple definició perifràstica (un sintagma lliure); *animal domesticum* és definit com a *animal que cria en casa* (f. 25v), *facere pecuariam* com a *tractar y entendre en coses de bestiar* (f. 27r). De fet, les relacions entre la part catalana i la llatina són encara més complexes. D'una banda, les seqüències llatines supralèxiques no són pas sempre unitats fraseològiques. De vegades són simples sintagmes lliures, com ara l'oració *vinea corroborate est in pedationem* (f. 58v) (a la qual hi correspon l'oració catalana *los seps estan ben fermes en los pals*), i altres vegades hi ha a la part catalana definicions sintètiques (un sol mot) que es corresponen amb unitats llatines supralèxiques —*desmamar*, per sempre, és la definició de *depellere a mamma* (f. 26r)—, que, a més, no són pas sempre fraseològiques.

Com passava amb el *Vocabulari*, no es descobreix a l'obra d'Onofre Pou cap criteri concret que hagi guiat la selecció del material fraseològic (fora del criteri temàtic). Pel que fa a la classe d'unitats fraseològiques que conté, tampoc no hi ha aquí una proporció gaire alta de locucions, tot i que en trobem: *aygua cuyta* (f. 118v), *fer escots* (f. 127v), *menjar blanc* (f. 129r), *llet de amelles* (f. 129v), *posarse en bandera* (f. 117r), *a fals escayre* (f. 3v). En trobem unes quantes que no tenen entrada pròpia, però que apareixen integrades com a part d'una entrada, que sovint correspon a una concurrència (són recollides, doncs, juntament amb un dels nuclis amb els quals poden «concurrer»). Això s'esdevé sobretot amb locucions adverbials: *a preu fet* surt a *donar la obra a preu fet* i a *pendre la obra a preu fet* (f. 2v), *amb carta de gràcia* surt a *venda amb carta de gràcia* (f. 90r), *a peu* surt a *anar a peu* (f. 124v), *a temps* surt a *arribar ha* [sic] *temps* (f. 119r), *de cor* 'de memòria' surt a *donar lliçó de cor* (f. 120v), *a l'ast* surt a *rostit a l'ast* (f. 128v), *al encant* [sic] a *estar posat al encant* (f. 90v), *a retraure* a *sonar a retraure* (f. 117r), *en emboscada* a *estar en emboscada* (f. 117v). En proporció menor, també amb altres locucions: *fer franc* surt a *lo que han fet franc* (f. 104v) i *tenir compte* surt a *lo qui té compte ab tota la casa* i a *lo qui té compte ab lo graner* (f. 104v).

El diccionari conté, sobretot, concurrències. A més de les que hem donat al paràgraf anterior, n'hi ha moltes d'altres. N'hi ha de nominals: *germans de llet* (f. 101v), *moço de caualls* (f. 104r), *mestre de cases* (f. 107r), *altar major* (f. 108v), *olives del cuquillo* (f. 132v), *pedra foguera* (f. 144r), *pedra tosca* (f. 2v), *paret migera* (f. 5r). De verbals: *comprar barato*, *comprar car* (f. 89v), *picar la pedra* (f. 3v). I de verbomininals: *fer dot* (f. 103r, l'entrada completa és *fer dot a la filla*), *pendre dot* (f. 103v), *tenir consell* (f. 105v), *dir missa* (f. 109v), *obir missa* (f. 109v), *plantar bandera* (f. 117v), *fer guàrdia* (f. 117v), *anar ala* [sic] *escola* (f. 117r), *parar taula* (f.

127r), *fer chacota* (f. 127v). Finalment, cal assenyalar que el diccionari recull algun proverbi (*Al qui té fam, lo pa negra li té sabor de blanc*, f. 132v) i alguna fórmula (*Bon profit vos faça*, f. 131v).

3. EL SEGLE XVII

El *Thesaurus verborum ac phrasium*, de Pere Torra, una adaptació al català de l'obra homònima de Bartolomé Bravo, va ser publicat el 1640 a Barcelona per Gabriel Nogués.⁹ Com l'obra de Pou, tenia com a finalitat l'ensenyament del llatí, i els articles presenten la mateixa disposició: primer hi ha l'entrada en català i després l'equivalència llatina. A diferència del *Thesaurus puerilis*, però, Torra va ordenar les entrades alfabèticament. El genitiu *phrasium*, que ara trobem al títol, no sembla que indiqui res precís, tot i que, com les obres anteriors, la de Torra conté fraseologia (és, de les estudiades aquí, l'obra que en conté més).¹⁰

Una particularitat del *Thesaurus* de Torra, també en relació amb les dues obres anteriors, és que en aquest cas podem parlar d'*articles* del diccionari —almenys des del punt de vista formal— amb una mica més de propietat. Els articles estan organitzats en paràgrafs francesos, i el canvi de paràgraf indica canvi d'article. L'entrada va en rodona i l'equivalència llatina (o equivalències) en cursiva. N'hi ha molts que, després de l'entrada i l'equivalència, presenten una o més subentrades en rodona amb les corresponents equivalències llatines en cursiva.

És clar que parlar d'entrada i subentrada continua essent una manera aproximada de parlar. No sols perquè l'entrada i les subentrades tant poden ser un mot com una unitat fraseològica, un sintagma lliure o una oració, sinó per l'enorme

9. VEGETI COLÓN I SOBERANAS, *Panorama*, p. 107-110. Hem utilitzat l'edició següent: *Dictionarium, seu thesaurus catalano-latinus verborum, ac phrasium*, Barcelona, Ex Typographia Raphaelis Figerò, 1701. Com adverteixen Colón i Soberanas (p. 110), les diferents edicions d'una obra com aquesta presenten divergències que són importants filològicament. Amb tot, per causa de l'objectiu del nostre treball, que és només, com hem dit abans, determinar el tenor general de la lexicografia catalana del període en relació amb la fraseologia, ens sembla que el fet d'utilitzar l'edició de 1701 queda mig excusat.

10. Tot i que el diccionari d'aquests segles que en conté més és el *Gazophylacium catalano-latinum* de Joan Lacavalleria (1696). Vegeu Joan SOLÀ, *El català a les gramàtiques i els diccionaris llatins dels segles XVII-XVIII*, dins *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Tòlosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988*, a cura d'Antoni M. Badia i Margarit i de Michel Camprubí, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II (1989), p. 25-26. Un treball complementari que caldria fer, com ens suggereixen Joan Solà i Jordi Colomina, és comparar, en relació amb la fraseologia, el diccionari de Torra amb les seves fonts principals, el diccionari de Font i, sobretot, el de Bravo.

desgavell amb què aquests articles estan organitzats (i potser la impressió és més negativa precisament perquè l'estructura formal dels articles permetia esperar una altra cosa). En l'article corresponent a *amic*,¹¹ per exemple, hi ha, després del lema, unes quantes equivalències llatines (parlar d'equivalències és també clarament una manera de dir, perquè hi trobem, entre d'altres, la frase *amicus est magis necessarius, quam ignis, & aqua*). Després hi ha, diguem que com a subentrada, l'expressió *home de pochs amics, ó conegut de pochs, so es, dels savis* (i les equivalències llatines). Després *tenir molts amichs* (amb les equivalències) i, encara, *esme amich de cor* [= *m'és amic de cor*]. Però l'entrada de l'article següent és *amic* *provat*, que té altres subentrades (com ara la sentència *de amichs, pochs, y bons*). L'entrada següent és *amic gran me es Antoni* (la qual conté més subentrades), la següent *amic de amichs*, i encara n'hi ha unes quantes més amb el mot *amic*. La impressió que fa el diccionari, en aquest sentit, és de desordre absolut i de desmesura, i llegir que Colón i Soberanas (p. 110) parlen de «desmanegament» sembla que és llegir una referència encara benèvola. Al costat de l'obra de Torra, el diccionari de Pou (malgrat que, com hem vist, també presenta desorganització i incoherències) produeix l'efecte de l'ordre i la contenció.

El material fraseològic del diccionari, així, apareix en entrades i en subentrades (com les paraules monolèxiques i els sintagmes lliures) i pot haver estat entrat tant al lloc alfabètic del primer mot de la unitat com al de qualsevol dels altres mots que la integren (o de cap). Des del punt de vista de l'organització de la presentació dels fraseologismes, doncs, l'obra té ben poc interès. En canvi, com ja avançàvem, Torra amplia força aquest material, tant des del punt de vista del pertori estricte com del de la tipologia d'unitats fraseològiques que aplega. Recull una bona colla de locucions verbals —normalment conjugades— (*no te pels à la llengua, abarcau molt, y apretau poch, ab vna pedra matareu dos pardals, nom fassau pujar la mosca, ó mostalla al nas*), locucions adverbials (*a banderes desplegadas* —que entra per la preposició—, *a cada pas, paraula per paraula* —que entra «concorrent» amb *traduir*—, *à la marquesota* —que «concorre» amb *barba* [amb l'equivalència llatina *barba rasa Italico more*]—, *en la terra de Xauxa, à preu fet, ab pocas paraulas*), locucions conjuntives i preposicionals (*abans que, ab tal que, ab tot això, pera que, peraxo*), locucions comparatives (*blanc com vna tofa de neu*), proverbis i sentències (*paraules, y plomes, lo vent les sen porta, ó pedra fora de la ma, no sabe hont va, la abundancia mata la fam*) i, per descomptat, concurrències (*alta mar, pecat original, pedra tosca, pedra preciosa, para de familia, dar paraula*). En re-

11. Donem els exemples, com fins ara, sense modificacions gràfiques. A més, en el cas d'aquesta obra hem respectat l'accentuació original.

lació amb el cabal fraseogràfic, el principal retret que es pot fer a Torra és que, si comparem la seva obra amb la de Pou, el nombre de castellanismes que hi ha és proporcionalment més elevat (i el tipus, més detonant: *granjearse novas amistats, ab gran aparato*).¹²

4. EL SEGLE XVIII

El darrer diccionari del qual ens ocupem és el *Diccionario valenciano-castellano*, de Carles Ros, publicat el 1764.¹³ Com les obres anteriors, aquesta tampoc no informa, ni al pròleg ni a les notes introductòries, de la voluntat de recollir material fraseològic, però, com totes les altres, en conté. L'ordenació de la nomenclatura és alfabètica, però els lemes estan distribuïts en dues parts, la general i la de verbs, cosa que, com ja van fer notar Colón i Soberanas (p. 123), dificulta la consulta del diccionari. Els articles presenten com a entrada el lema català i, tot seguit, l'equivalència espanyola. Molt sovint després hi ha informació addicional, tant de tipus lexicogràfic com enciclopèdic.

Les unitats fraseològiques apareixen amb entrada pròpia o com a accepció particular en un article amb entrada monolèxica. Entre les primeres hi ha bàsicament locucions i concurrències nominals (posades al lloc alfabètic del primer substantiu de la unitat): *agulla de cab, anella de porta, àigua gastada ò corrompuda, barral de cobilet, bòlbes de cendra, budèll culàr, blanch de hou, calça blànca de bàix, canonèt de fer calça, carn escalfida, castanya pelàda, cláu aganjàt, drap de cuïna, erbassàna romàna, fenoll mari, germà de llèt, melò de Algèr, pruna escaldàda, robèll de hou, ull de pòll* (també n'hi ha que són al límit entre fraseologisme i sintagma lliure: *forn de calç, gàvia de criar, pa florit*).¹⁴ Trobem alguna unitat formada per un especificador i un substantiu, entrada per l'especificador (*fòrch de alls, grans de raïm*). En proporció molt menor, hi ha amb entrada pròpia locucions i concurrències no nominals. Així, *àra, y adès* (entrada pel primer adverbí), *nom fàces memeus* (entrada pel substantiu),¹⁵ *anàr à peu còix, fèrse de nit, tallàr los cabèlls à*

12. Sobre la «sensibilitat» lingüística de Torra, vegeu l'article citat de SOLÀ, p. 20-21.

13. València, Imprenta de Benito Monfort, 1764. Utilitzem l'edició facsimil: València, Librerías Paris-València, 1979.

14. Donem els exemples, com fins ara, sense modificacions gràfiques. A més, en el cas d'aquesta obra —com amb l'anterior— hem respectat l'accentuació original.

15. Donem, per a aquesta i altres unitats fraseològiques, la forma conjugada tal com la dona Carles Ros, encara que la forma canònica que caldria haver escrit és *fer memeus*. Tornarem més endavant sobre aquesta qüestió.

navàixa (totes tres pel verb). En alguns casos tenen tractament gràfic unitari seqüències que avui separaríem (*argentviu, asovínt*) o que diccionaris anteriors separaven (*pedrepiquèr*).

Entre les unitats que no tenen entrada pròpia i que apareixen com a subentrada dins l'article corresponent a un dels elements que integren la unitat, hi ha sobretot concurrències i locucions verbals, normalment col·locades a l'article del substantiu de la unitat (*pèndre acort, parlar adefèsits, men vaig com una aixèta, fer bugàda, nom vingues en candongas, nom vingues en corrùixes, no tincdelir de res, fer nùbol*), però també alguna vegada al del verb (*bullir a galls, menjàr a dos queixos, triàr larroç, possar lolla*—en aquest darrer cas és interessant de remarcar que Carles aprofita per fer notar que es diu *paràr la tàula*, i que ens dona, així, una altra unitat fraseològica—), i en alguna altra ocasió fins i tot en un article que no es correspon amb cap dels elements del fraseologisme: *fèr (ó possàr) la calfò* surt a l'article d'*escombràr i tràure de polleguèra* al de *despollegàr*.

Hi ha també, sense entrada pròpia, unes quantes unitats nominals, que apareixen molt sovint en la part, diguem-ne, del desenvolupament enciclopèdic de l'article corresponent al primer substantiu. Així, *baça de noria i bàça de cànem, botifarra de mondòngo, closca del hou, moll del dit* (que trobem tant a *moll* com a *dit*) i *còrna de cansalàda* (que apareix, però, a *corfa*). I hi ha també locucions adverbials: *à la grèu manera* (a l'article de *grèu*) o *de cab à cab* (que es pot comparar amb *ara i adés*, que té entrada pròpia). Un cas especial és el de l'article corresponent a *pèntols*. Encara que aquest mot és una paraula lliure, diríem que té tractament lexicogràfic de mot lligat; tot el que apareix a l'article és fraseològic: *d'ha fet pèntols, Père va fèt pèntols, dallo ja no hià pèntol*.

Per acabar aquest breu examen del *Diccionario*, volem fer dos comentaris més. Un de molt breu. Si el nostre examen ha estat correcte, el diccionari de Ros no conté proverbis (o, per ser més precisos, només en conté un: *Tòts los set són llèigs*—s.v. *llèigt*—). És una cosa que pot sorprendre si tenim en compte l'interès d'aquest lexicògraf per la paremiologia: va ser autor d'un *Tratad de adages, y refranys valencians* (1736) i editor de la *Rondalla de rondalles* (1768) de Lluís Galiana.

El segon comentari és que el *Diccionario valenciano-castellano* és l'únic dels que hem examinat que ofereix als articles exemples en qualitat de tals—podríem dir que en el sentit modern del terme—, diferenciats tipogràficament de l'enunciat definidor (van en cursiva). Bona part de les unitats fraseològiques que hem presentat són recollides precisament com a exemples, i és per això que no apareixen lematitzades, sinó que les trobem conjugades (si són unitats verbals) o acompanyades d'altres elements de l'oració. Hi ha al diccionari *nom vingues en candongas*, però no—i ara donem la unitat normativitzada— *venir amb candongues*. Hi ha *nom fàces*

memeus, però no *fer memeus*. A l'article que correspon a *memeus*, així, hi llegim: «esta voz la usa el Valenciano à la persona melindrosa, que afecta demasiada delicadeza en las acciones, ò en el modo, y se suele dezir: *nom fâces memeus*» (p. 151).

Això fa pensar que potser, en la lexicografia moderna, l'origen de la incorporació dels exemples als articles dels diccionaris va lligat precisament, almenys en part, a la voluntat de consignar unitats fraseològiques: seqüències que, als ulls del lexicògraf, són poc o molt «anòmales» —s'aparten del que el lector podria deduir a partir de la simple consulta de la definició d'un lema—, però que es volen recollir perquè són usuals o es consideren particularment expressives. Aquestes seqüències, llavors, entren al diccionari en forma d'exemple justament perquè s'aparten de la regularitat que es deriva de la definició (i perquè, lògicament, no es troba cap altra manera fàcil de fer-les-hi entrar).

5. CONCLUSIONS

Cap dels diccionaris que hem examinat no fa explícita la voluntat de recollir fraseologia ni utilitza terminologia específica per tractar aquesta mena de seqüències. Malgrat això, tots presenten unitats fraseològiques, en alguns casos en quantitat gens menyspreable. Aquesta aparent contradicció potser es resol amb la hipòtesi que als lexicògrafs del període els interessava més poder oferir les denominacions de les coses —tant si aquestes denominacions eren monolèxiques com si eren polilèxiques— que no pas ajustar-se a un determinat cànon lexicològic. Encara més: potser per a aquests autors la paraula *nom*, almenys quan s'usava en la introducció d'un diccionari, ja tenia un sentit prou genèric, és a dir, significava justament *denominació* (i no tant, doncs, el que entén la teoria gramatical quan parla de *substantiu*). La contradicció també es fa més suau si tenim en compte que aquests lexicògrafs, no tan imbuïts de teoria lingüística com nosaltres, probablement van treballar amb la intuïció —que en els nostres dies John Sinclair ha elevat a axioma— que la paraula no és pas —o no és pas sempre— la unitat mínima de significació lèxica. (Cal tenir també en compte, per explicar la presència de fraseologismes en aquestes obres, que totes són diccionaris bilingües —català-alemany, català-llatí i català-espanyol— i que ser ric en fraseologia és potser una característica intrínseca del tipus «diccionari bilingüe», com suggereixen Bastardas i Bastardas [p. 127] i com ens comenta de paraula Emili Casanova a propòsit especialment de Carles Ros, un autor particularment atent —per raons didàctiques— a consignar les seqüències diferencials del català en relació amb la llengua castellana.)

Cap dels diccionaris examinats estableix en la pràctica un sistema coherent i articulat de presentar el material fraseològic, i cap no permet fer-se la idea que els autors, ni que fos implícitament, distingien entre classes d'unitats fraseològiques i fins i tot, de vegades, entre unitats fraseològiques i sintagmes lliures (aquest és un problema, de tota manera, que encara avui la lexicografia catalana, com se sap, no ha resolt satisfactòriament). Ens sembla que ara també és vàlida l'explicació que, per damunt de les restriccions que haurien pogut imposar determinades discriminacions teòriques i metodològiques, el que predomina en aquestes obres és la voluntat d'inventari, d'oferir mostres abundants de llengua, útils, pràctiques i susceptibles de ser reproduïdes. Això també permetria explicar que, en comparació amb diccionaris posteriors, fa l'efecte que aquestes obres (i caldria fer-ne la comprovació empírica) ofereixen, proporcionalment al nombre de locucions, una quantitat de concurrències lèxiques relativament elevada.

El darrer dels diccionaris examinats, el de Carles Ros, posa damunt la taula del metalexicògraf un problema d'interès teòric i pràctic: el de la distinció en lexicografia entre exemple d'ús i presentació d'una unitat fraseològica i, encara, el del valor de l'exemple precisament com a eina per capturar l'excepció (l'excepció en general i, en particular, el fraseologisme com a excepció). De fet, els conflictes pràctics que es deriven d'aquest problema es fan més vius en la lexicografia catalana del segle XIX —i n'expliquen part dels encerts i part dels errors—, i arriben, a través del diccionari de Pompeu Fabra, fins als nostres dies. Però intentar parlar d'aquesta qüestió requeriria un altre treball.

JORDI GINEBRA

PERE NAVARRO

Grup de Recerca en Llengua, Estructura i Ús (ERLEU)
de la Universitat Rovira i Virgili